

Mühlhäusler P. Sociohistorical and grammatical aspects of Tok Pisin / Peter Mühlhäusler // Tok Pisin Texts: From the beginning to the present / ed. by Peter Mühlhäusler, Thomas E. Dutton, Suzanne Romaine. – Amsterdam : Benjamins Publishing Co, 2003. – P. 1–34.

Ruhlen M. On the Origin of Languages: studies in linguistic taxonomy / Merritt Ruhlen. – Stanford, California : Stanford Univ. Press, 1994. – 342 p.

Werner A. Myths and Legends of the Bantu / Alice Werner. – London : Frank Cass & Co, 1968. – 334 p.

Джерела ілюстративного матеріалу

(ЕСУМ-3) *Етимологічний словник української мови* : в 7 т. / [укл. Р. В. Болдирев та ін.]. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3: Кора – М. – 552 с.

(ЛЭСГЯ-1) *Левицкий В. В.* Этимологический словарь германских языков : в 2 т. / В. В. Левицкий. – Винница : Нова книга, 2010. – Т. I. – 616 с.

(СУМ) *Словник української мови* : в 11 т. [Електронний ресурс]. – 1970–1980. – Режим доступу : <http://sum.in.ua/> – API 2014, Webmezha.

(ФЭСРЯ-3) *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. – 4-е изд., стер. – М. : Астрель : АСТ, 2007. – Т. 3: Муза-Сят. – 830, [2] с.

(DIEJ) *Dictionary of Iconic Expressions in Japanese*. Vol. I: A–J. Vol II: K – Z / [ed. by Hisao Kakehi, Ikuhiro Tamori, Lawrence Schourup: with the assistance of Leslie James Emmerson]. – Berlin : Mouton de Gruyter, 1996. – 1468 p.

(IEED) *Indo-European Etymological Dictionary* – Indogermanisches. Etymologisches Wörterbuch (J. Pokorny, 1959). A Proto-Indo-European language lexicon, and Etymological Dictionary of Early Indo-European languages [Electronic resource] / [scanned and recognized by George Starostin]. – Moscow. – 1104 p. – Access mode : <http://dnghu.org/indoeuropean.html>

(JTSh) *Japan Trend Shop* [Electronic resource]. – 2016. – Access mode : <http://www.japantrendshop.com/pachi-pachi-clappy-p-2246.html>

(SYE) *Starostin S.* Yenisisean etymology / [comp. by Sergei Starostin, 1995] [Electronic resource] / Sergei Starostin // The Tower of Babel. An Etymological Database Project in conjunction with The Global Lexicostatistical Database. – 1998–2005 (Sergei Starostin), 2006–2013 (George Starostin). – Access mode : <http://starling.rinet.ru/>

(TJN) *The Jaded Network* [Electronic resource]. – TheJADENetwork, 2016. – Access mode : <http://thejadednetwork.com/sfx>

УДК 811.133.1(003.22+003.32)"08/20"

СИДЕЛЬНИКОВА Л. В.

(Київський національний лінгвістичний університет)

НОВІТНІ ПІДХОДИ ДО ОБҐРУНТУВАННЯ ВИНИКНЕННЯ ПИСЬМА

Стаття присвячена вивченню еволюції письма з позиції отриманих результатів новітніх досліджень в історичній, філософській, мовознавчій наукових парадигмах. У роботі висвітлено основні шляхи становлення й розвитку писемності як знакової системи. Циклічний розвиток письма від піктограми, идеограми, ієрогліфа й фонограми розглядається як процес спрощення людського мислення, внутрішньої деградації людини.

Ключові слова: писемність, піктографічне, идеографічне, фонографічне письмо, мовний знак, символ, образ, еволюція, деградація.

Сидельникова Л.В. Новые подходы к обоснованию появления письма. Статья посвящена изучению эволюции письма с позиции полученных результатов новейших исследований в исторической, философской, языковедческой научных парадигмах. В работе освещены основные пути становления и развития письменности как знаковой системы. Циклическое развитие письма от пиктограммы, идеограммы, иероглифа и фонограммы рассматривается как процесс упрощения человеческого мышления, внутренней деградации человека.

Ключевые слова: письменность пиктографическое, идеографическое, фонографическое письмо, языковой знак, символ, образ, эволюция, деградация.

Sydelynykova L.V. New approaches to the justification of writing origin. The article is devoted to the study of the evolution of writing from the perspective of the results of the latest research in historical, philosophical, linguistic research paradigms. This work highlights the key ways of formation and development of written language as a sign system. The cyclical development of the letter from the icons, ideograms and phonograms character is considered as a process of simplification of the human mind, the human internal degradation. The need to store knowledge in written sources demonstrates not the progress of mankind, and its degradation. Even geniuses of science know that ideas are born not on paper but in creative thinking. Numerous studies in the field of cognitive science - the science of thinking - show that people think in symbols rather than words.

The primary function of writing was intended to express the spirit gained experience and knowledge of the divine order of the universe. That is why the written language should be the evolution and development of the spiritual world of the individual and humanity. However, each individual phase of development simplified writing. The small icons transmit messages, and simple stories. So pictographic writing fixes images of perception and representation. Ideographic writing becomes a kind of scheme, devoid completeness image and imagery. In this scheme only a few elements remain fixed object. External image gradually falls out of the sign and with it the loss of imagery leads to change the function of writing. Writing began to record sounds. So Phonographic writing began to transmit only words in phonetic and grammatical forms.

Cyclic writing development occurs in a spiral form. From the picture complete, image of the world symbolic paintings - icons, the source of which is the mental human space from ideograms - a sign that transfers more compressed information, a certain idea of abstract or symbolic nature, over time, to the ideograms, which usually consists of simple elements that are endowed with their own

values. The last stage is the Phonographic writing, basic functional load which is fixing the sound structure of language. So sign language loses figurative representation of reality.

It is because of the loss of image, the ability to see and transmit information integrity we allowed ourselves to assume that such a development of the sign is due to the degradation of human evolution in general.

Key words: writing, pictographic, ideographic, phonographic writing, language sign, symbol, image, evolution, degradation.

Аналіз виникнення письма – дуже важливе спеціальне питання, що має свою довготривалу історію, величезну наукову літературу та чималу кількість різнопланових поглядів. У нашій роботі ми маємо на меті описати становлення та розвиток письма для того, щоб показати нові шляхи розвитку писемності з урахуванням новітніх історичних, філософських та мовознавчих розробок, які ще не увійшли у загальнопоширену теорію мови. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: окреслити основні напрями у вивченні проблем виникнення письма; висвітлити шляхи становлення піктографічного, ідеографічного, фонологічного письма; визначити особливості еволюції циклічного розвитку письма. **Актуальність** роботи визначається оновленим підходом до онтології письма. **Об'єктом** дослідження виступає мовні знаки різних видів письма, а **предметом** – еволюція письма з позиції новітніх історичних, філософських та мовознавчих теоретичних позицій.

Загальновідомо, що писемність виникла на достатньо високому рівні розвитку суспільства, на рівні, коли вже розвинулася свідомість людини та відбувається процес оформлення членороздільного мовлення. Поява писемності була закономірним продуктом поступового розширення засобів взаємного спілкування людей, зумовленими практичними потребами суспільного життя. На відміну від усної мови, яка створювалась людиною несвідомо, писемність є результатом свідомої творчості людей, яка протягом свого історичного розвитку змінювалась свідомо.

Своїм генетичним корінням писемність сягає глибокої давнини, коли людина ще не володіла членороздільним мовленням, а спілкувалась за допомогою нерозбірливих звуків, міміки та жестів. Комунікативну функцію, яка опосередковувала зв'язок людини з іншими, виконували різні засоби, деякі з них мали ненавмисний характер, інші – довільний. Сліди на піску, попіл після приготування їжі, розкидане каміння, різноманітні звуки неминуче слугували знаком для інших людей, сповіщали про наближення ворога чи тварини тощо. На основі неодноразового сприйняття цих зв'язків поступово у людей склалося й навмисне використання різних предметів та явищ з метою додаткової комунікації. Отже, різноманітні предмети почали виконувати у житті людини поряд з іншими й комунікативну функцію. Разом із тим, ані предметна форма комунікації, ані спілкування за допомогою вузликів та зарубок, що виникли пізніше, не представляли собою писемність. Хоча це створило передумову для того, щоб перейти до використання як засобу спілкування не до самих предметів, а до їх зображень. Саме зображення предметів з метою комунікації й стала початком народження писемності, яка зазнала у своєму історичному розвитку декілька стадій: малюнкову, ієрогліфічну, фонетичну.

Ця традиційна теорія виникнення писемності у деяких учених сьогодення викликають сумніви. Відкриття вірогідних свідчень доісторичної думки все ще приносять нові факти про існування письма на Землі. Так, загальноприйнятою, викладеною вище, є думка про те, що мовлення передує письму і виникнення писемності вважається досягненням людської еволюції. На сьогоднішній день у зв'язку з появою нових фактів, про які мова піде далі, набуває достовірності теза про те, що писемність була винайдена у результаті деградації людства. Пояснимо цю гіпотезу.

Згідно з ведичною культурою та літературою, старовинні манускрипти повідомляють нам про досягнення давніх цивілізацій, про технології, яким позаздрив би сучасний світ, про культуру, яка за рівнем розвитку перевершувала нашу. Санскритські документи, твори ведичної Індії дають нові свідчення про місцезнаходження первісної колиски людства. Таким чином, Веди прямо кидають виклик науці, яка підтримує теорію про поступову еволюцію. Саме тому академічна наука не вважає Веди достовірним джерелом та приєднує

тексти Вед до міфології. Адже, згідно з ведичним літописом, Земля населена розумними людьми протягом мільйонів років, технічні досягнення, що існували тисячоліття тому, далеко переважали сучасні, а значна кількість давніх культур, невідомі сучасним історикам, були набагато цивілізованіші, ніж культури нашого часу. Сьогодні докладно вивчені факти, що свідчать про те, що людство на мільйони років старіше, ніж припускає сучасна теорія. Згідно з класичною теорією перші родичі людини були мавпоподібними і виникли на Землі приблизно 25 мільйонів років тому, ті, хто ходять прямо з'явилися 20 млн. років тому. На думку вчених-класиків, ніяких складних цивілізацій у той час не могло бути, оскільки *homo sapiens* виник відносно недавно – 100 тис. років тому. Велика кількість артефактів свідчить, що людина жила ще в епоху динозаврів: це знайдені у штаті Невада складні вироби тогочасної людини віком 50 млн. років тому, віднайдений скам'янілий палець людини, якому 130 млн. років. Подібних «аномальних» знахідок вже нараховують значну кількість. Вони вивчені й описані у книзі «Невідома історія людства» Майкла Креми та Річардса Томсона. Вчені довели, що давні ведичні тексти виявилися дійсністю [Кремо, Томсон 2004].

Що стосується виникнення письма, то й у цьому випадку сучасна наука не дала переконливої відповіді. Останні знахідки доводять цей факт. Наприклад, з єгипетських усипалень зняли ієрогліфічні надписи, що датуються 4 тис. до нашої ери. До цієї доби також належать й давні надписи, які були виявлені при розкопуванні шумерської цивілізації. Що ж стосується мови Вед – санскриту, то вчені відмічають, що Веди написані на різних формах санскриту [S. Piggot 1962, с. 249]. З цього логічно випливає, що писання були складені у різні часи. Так, наприклад, мова Рігведи повинна була пройти 5 етапів еволюції перед тим, як стати мовою Упанішад. Проте представники ведичної традиції (С. дас Госвами, R. Garbe, K. Frazier) стверджують, що знання Вед набагато старше, ніж сама мова у її різних формах. Спочатку Веди промовлялися та передавалися в усній формі. Слід додати, що оригінали Вед не збереглися, їх писали на пальмових листках, які швидко руйнувалися у індійському кліматі. Найдавніші рукописи датуються 1 тис. до н.е. Завдяки традиції точно переданого знання більшість цих рукописів співпадають з текстами, написаними набагато пізніше, а саме у XVIII ст. нашої ери, коли в Індію мусульманами було завезено папір. Слід також вказати, що спочатку існувала тільки одна Веда, яка, як вже було зазначено вище, передавалась усно. Пізніше, 5 тис. років тому, коли людський інтелект ослабнув та почалась деградація людства, первісна Веда була записана ученим Вьясою у вигляді 4 текстів та додатків до них, які були вже зрозумілі всім людям.

Таким чином, не можна вважати писемність ознакою цивілізованості. Разом із тим, сучасна наука продовжує визнавати опанування письмом ознакою розвинутої цивілізації і у своїх дослідженнях, не вивчивши у давній культурі існування писемної традиції, сміливо відносить її до розряду примітивних. Проте історія свідчить про протилежне. В Античній Греції читець був здатним запам'ятовувати напам'ять сотні тисяч віршів. Завдяки цій усній традиції до нас дійшли «Іліада» і «Одисея». Давні ведичні брахмани, почувши матеріал лише один раз, могли запам'ятати й дослівно відтворити його. Дивовижним залишається той факт, що традиція дослівного запам'ятовування ведичного знання не є гіпотезою, це доведене явище. Навіть у сучасній Індії є школи, де учні заучують дослівно матеріал, не допускаючи помилок у вимові та наголосі. Веди стверджують, що необхідність зберігання знань у писемних джерелах свідчить не про прогрес людства, а про його деградацію. Навіть генії науки знали, що ідеї народжуються не на папері, а у образному мисленні. Чисельні дослідження у галузі когнітивістики – науці про мислення – доводять, що люди мислять скоріш символами, ніж словами.

Не тільки забута ведична культура применшує цінність письма. Відомою залишається легенда, яку переказав Сократ Платону. Вона розповідає про те, що мешканці долини Ніла не дуже високо цінували писемність. Бог на ім'я Тот дарував фараонам тих часів писемність, гадаючи, що вона збагатить пам'ять єгиптян, але фараон не погодився і сказав, що цей винахід зробить душі забудькуватими, покладаючись на писемні знаки, люди загублять пам'ять.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зауважити, що виникнення писемності безумовно залишається значущою подією у житті будь-якого суспільства, без якої немислимо існування сучасного техногенного світу. Разом із тим, треба взяти до уваги зазначені в роботі факти для того, щоб у подальшому розвитку людства писемність слугувала еволюції та розвитку його духовного світу. Оскільки у своїй первісній функції писемність все ж таки мала на меті передати, насамперед, набутий духовний досвід та знання про божественний устрій світобудови.

У сучасному мовознавстві традиційно прийнято вважати, що сучасна писемність пройшла такі етапи становлення: піктографічний, ідеографічний і фонографічний. Кожен із представлених типів письма мали тривалу історію свого вдосконалення виходячи з початково створених видів. Розглянемо кожен крок розвитку писемності окремо.

Піктограма – один з видів дописьма, який представляє собою малюнкове письмо або картинопис – зображення предметів, подій та явищ за допомогою умовних знаків. Слід згадати, що прототипом піктографічної системи стали символічні предмети та умовні мнемонічні знаки, які мали на меті передачу і закріплення інформації. Поступово таким малюнкам стали надавати певної умовності та символіки. Це вже були не просто картинки, а так зване «малюнкове письмо», що в науці отримало назву піктографії. Проблемам піктографії та її інтерпретації присвячено чимало наукових робіт відомих російських (Ю. В. Кнорозов, А. І. Давлетшин), українських (Л. Є. Єрмоленко), чеських (Ч. Лоукотка), французьких (А. Фрютігер) та американських вчених (Лаунсбурі, Т. Проскурякова). У зазначених роботах зазначається, що особливістю піктографічного письма є його доступність, оскільки воно не пов'язане з конкретною мовою та може бути розшифровано («прочитано») носієм будь-якою лінгвокультурою. Піктограми завжди зрозумілі, навіть для відносно неграмотного читача та легкі у зображенні. Невипадково значна кількість піктографічних знаків використовується сучасними культурами у рекламі, комп'ютерній мережі, знаках регулювання дорожнього руху, олімпійській символіці, вивісках тощо як допоміжний засіб спілкування.

Іншою властивістю піктографічного письма є його наочність, що дозволяє передавати невеликі повідомлення та записувати нескладні оповідання. Отже, піктографічне або малюнкове письмо фіксує образи сприйняття та уявлення. Малюнкове письмо відображає не окремі думки і тим більше не окремі поняття, а сукупність думок, які передають цілісну ситуацію. Цей факт доводить те, що людина мислить скоріш образами, а не окремими думками. Піктограма не називає окремий предмет, вона не слугує засобом позначення, а є цілісним образом просторового зв'язку ситуації. Таким чином, малюнкове письмо представляє собою засіб фіксації наочно-образних форм мислення.

Втративши зоровий образ та перетворившись на немотивований знак, піктограма змінилася на ідеограму, а піктографія на ідеографію. Сам термін «ідеографія» (від грецького *idea* – поняття та *grafo* – пишу) вказує на здатність такого письма передавати абстрактні поняття. За визначенням Л. Є. Єрмоленко, «ідеографія – своєрідний вид писемності, який має у своєму арсеналі графічні знаки (ідеограми), що можуть позначати слова, поняття (логограми), подекуди навіть значимі частини слова (морфограми)» [Єрмоленко 2005, с. 40]. Саме тому ідеографічне письмо часто називають логографією, оскільки основним графічним інвентарем є система логограм – закріплених за певним словом ідеографічних знаків. Слід також вказати, що у розвитку мовознавчої науки ідеографічне письмо також отримало назву фразове. Цей термін вперше було застосовано видатним вченим К. Майнхофом, який помітив, що основні частини речення часто передаються малюнковими знаками [Доблхофер 2002, с.8]. Процес трансформації піктограм у ідеограми мав складний характер. Утворення знаків-ідеограм для слів, які передавали конкретне значення та піддавалися зображенню, відбувалося шляхом спрощення графічного начертання.

Таким чином від повного зображення предмета та ситуацій людство перейшло до схематичного зображення окремих деталей зображуваного об'єкта. На відміну від піктографічного письма, ідеографія не відтворює цілісну ситуацію, хоча кожен окремий

елемент запису – ідеограма або ієрогліф – репродукує деякі характерні риси зображуваного предмета. Разом із тим, це вже не звичайний малюнок, а зображення узагальнених понять та уявлень [Горский 1957, с. 149]. По мірі того, як писемність поширювалась та пристосовувалась до потреб повсякденного життя, все більше відчувалася необхідність у регулюванні сталої форми повідомлень з метою уникнення двозначності та різних домислів окремих знаків. Малюнки ідеографічного письма потребували спрощення і фіксації певного змісту. Спрощена та стилізована форма знаків і збільшення їх кількості дала народження вищому етапу ідеографічного письма – ієрогліфічній писемності.

На відміну від власне раннього ідеографічного письма, ієрогліфіка перетворюється на своєрідну схему, позбавлену повноти зображення, образності. У цій схемі зберігаються лише окремі елементи фіксованого предмета. Зовнішнє зображення поступово випадає з ієрогліфа і разом з цим випадінням образності відповідно й змінюється його функція. Так значна кількість ієрогліфічних письмен мали, з одного боку, символічний характер, оскільки ще зберігали у собі безпосередні зображення конкретних предметів, а з іншого – вони вже містили у собі фонетичні елементи, оскільки почали позначати окремі звуки шляхом накреслення предмета, найменування якого має у собі звук. З образу предмета ієрогліф перетворюється у засіб його позначення. Втративши свою зовнішню схожість, ієрогліф надолужував цю втрату збагаченням свого внутрішнього змісту. Він став засобом фіксації узагальненого змісту думки, засобом формування та закріплення абстрактного поняття. Таким чином ієрогліф забезпечив нескінченну кількість їх комбінацій для вираження різних думок у контексті писемного мовлення [Горский 1957, с. 198]. Отже, ієрогліфіка примушувала людей запам'ятовувати сотні, навіть тисячі знаків (у Давньому Китаї їх нараховували понад 50 тис.). Цей факт підштовхував людство до скорочення як кількості, так і спрощення начертання ієрогліфів. Поступово ідеограми поступилися місцем фонетичним знакам, які почали стрімко збільшуватися та іноді виконували детермінативну функцію.

Таким чином, на цьому етапі розвитку писемності головною проблемою стало спрощення та підвищення доступності графічних знаків, а, разом із тим, і диференціація ідеографічних знаків у їх різних значеннях. Як результат зазначеного було зроблено декілька спроб спростити засоби письма. Виходячи із зв'язку мови та письма, на думку А. А. Реформатського, ці спроби мали різні характери. Перший шлях брав до уваги тільки лексичний рівень мови. Саме такий шлях обрала китайська писемність. Наприклад, для позначення поняття «сльоза» слід було сполучити два знаки: «око» та «вода», для того, щоб виразити поняття «гавкати» треба було з'єднати знаки «собака» та «рот». Іноді логіка таких сполучень була малозрозумілою, і цей засіб скорочення ідеографічних знаків став малопродуктивним.

Інший шлях скорочення та спрощення ідеографічного письма був пов'язаний з граматикую. Кореневі ієрогліфи зберігалися незмінними, а в довільних формах цих коренів вживалися додаткові ієрогліфи зі значенням афіксів. Такий спосіб можна було використовувати тільки у тих мовах, де є розчленування слів на корені та афікси [Реформатский 1996, с. 189-190]. Так, наприклад, у Вавилоні створюються особливі позначки для передачі афіксів, а також застосовується «ребусний метод» запису слів. Оскільки кількість коренів майже безкінечна, а для кожного кореня потрібен окремий ієрогліф, то зазначений метод став неспроможним скоротити кількість ідеографічних знаків.

Найпродуктивнішим засобом виявився фонографічний (від грецького *phone* – «звучання» та *grapho* – «пишу»), коли на письмі почали передаватися слова не тільки у граматичній формі, але й у фонетичному обрисі. Система письма «один символ – одне слово» поступово трансформувалася у систему «один символ – один склад». Усі викладені вище факти про впровадження у систему письма нових засобів для передачі переносних значень та абстрактних понять шляхом використання детермінативів та фонетичних компонентів свідчать про перехід від ідеографічного до логографічного силабічного

принципу письма. Письмо розвивається від іконічності до схематичності, від зображення до фонографії, від великих наборів знаків до їх обмеженої кількості.

Висновки. Усі зазначені вище зміни в системі письма були пов'язані з розвитком мислення у людей, а скоріш, згідно з представленою нами концепцією, з внутрішньою деградацією людства. Втрата образного мислення, нездатність запам'ятовувати велику кількість знаків, розвиток абстрактного значення знака, невідповідність знака позначеному предмету, руйнація первісного значення знака, з його давнім магічним наповненням, а, відповідно, зв'язку з першоджерелом Всесвіту та природи, доводить той факт, що людство поступово втрачало розуміння свого призначення на Землі.

Циклічний розвиток письма відбувається у спіралеподібній формі: символ (образ) → піктограма → ідеограма → ієрогліф → літера. Від зображення цілісної картини світу символічними малюнками – піктограмами, джерелом яких виступає ментальний простір людини, спочатку до ідеограми – знака, що передає вже більш стисло інформацію, певну ідею абстрактного або символічного характеру, з часом до ієрогліфа – умовного знака, який, як правило, складається з простих елементів, що наділені своїми власними значеннями; останнім етапом виступає власне літера – графічний знак, основним функціональним навантаженням якого є фіксація звукової будови мови, повністю втрачаючи образне представлення дійсності. Цей етап вважається завершальним в еволюції алфавітної писемності. Саме через втрату образу, здатність бачити та передавати цілісність інформації ми дозволили собі припустити, що такий розвиток мовного знака зумовлено деградацією людської еволюції загалом.

Представлене обґрунтування теорії виникнення письма відкриває **перспективу подальших наукових розвідок**, зокрема, вивчення еволюції літерних знаків конкретної мови у фонографічному та ідеографічному аспектів з урахуванням новітніх тенденцій у сучасній науці.

Література

- Доблхофер* Е. История письма. Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней / Эрнест Доблхофер, Иоганнес Фридрих ; [пер. с нем. Г. М. Бауэра, И. М. Дунаевской]. — М. : ЭКСМО, 2002. — 400с.
- Єрмоленко* Л. Ю. Піктографічні та ідеографічні знаки у сучасній французькій мові / Лариса Юріївна Єрмоленко. — К. : Видавець Карпенко В. М., 2005. — 220 с.
- Кремо* М. Неизвестная история человечества / Майкл Кремо, Ричард Томсон ; [пер. с англ. В. Филипенко]. — М. : Изд-во "Философская Книга", 2004. — 592 с.
- Мышление и язык* / [под ред. Д. П. Горского]. — М. : Госполитиздат, 1957. — 408 с.
- Реформатский* А. А. Введение в языковедение / Александр Александрович Реформатский / [под ред. В. А. Виноградова]. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 536 с.
- Piggot* S. Prehistoric India to 1000 B. C. / Stuart Piggot. — L. : Cassell and Co., 1962. — 329 p.